

קביעת יום הפורים בגבעת שאול

לדיוקה של שמועה בשם מהרי"ל דיסקין

ירושלים היא כיום העיר היחידה הידועה בבירור כמוקפת חומה מימות יהושע בן נון שקריאת המגילה נעשית בה ביום ט"ו לחודש אדר.

עם היציאה מן החומות ובניית השכונות החדשות סביב העיר הישנה, התעוררה השאלה עד להיכן מתפשטת ירושלים - אם להחשיבה כחלק בלתי נפרד ממנה אם מדין "סמוך ונראה".

דיון זה עדיין לא נפשט בשכונותיה הרחוקות יותר של ירושלים - כשבחוד חנית הויכוח עומדת לה שכונת רמות הנעשית בכל שנה ושנה אגודות אגודות. קונטרסים וספרים ללא מספר נדפסו בענין. באחד הספרים שחובר על ידי תלמיד חכם חשוב תושב רמות¹, מציין המחבר בשער הספר את מקום מושבו: "רמות על יד ירושלים" - ומינה אתה כבר למד את דעתו והכרעתו בענין. אמנם בשכונותיה הקרובות לירושלים העתיקה והנמשכות מהן, הוכרע המנהג וההלכה לעשות את יום הפורים בחמשה עשר בו.

למול הכרעה זו, ניצב, כדעת יחידאה², רבי יחיאל מיכל טוקצינסקי בעל 'לוח לארץ ישראל' הוותיק, אשר קבע בספרו³ וכך הונצח בלוחו עד עצם היום הזה:

ובנוגע לירושלים החדשה - דע ש"הסמוך ונראה לכרך" באורו הסמוך ונראה לעיר העתיקה. וכל שכונה הרחוקה יותר ממיל מחומת ירושלים מימי יהושע... אין דינן כהכרך...

אף הוא מוסיף ומציין את הגבולות המדויקים בשטח:

ולדעתנו מן בית זקנים הספרדי והלאה למערב העיר (כיום רחוב "גשר החיים" ע"ש הגרימ"ט זצ"ל)... - צריכים לנהוג כבעיירות הספקות...

וכמנהל מוסדות עץ חיים ונכסיה - ובכללם שכונת 'עץ חיים' העומדת מחוץ לגבולות ירושלים שקבע - עשה מעשה למעשה, ובלוחו - הממשיך לצאת לאור על ידי בנו וכיום ע"י נכדו, מופיעה מידי שנה בשנה ההודעה הקבועה דלהלן:

לידיעת האורחים בירושלים

בשכונת עץ חיים (מול התחנה המרכזית בכניסה לירושלים) קורין המגילה בברכה בליל יום י"ד. תפילת ערבית שעה... תפילת שחרית שעה...

כפי שניתן להבין מכותרת ההודעה, אין מנין זה משמש אלא את "האורחים בירושלים", וכבר העירו והעידו כי: "גם שם כמדומה שאין אחד מבני המקום גופא מעיז לברך, אלא אחד הבא מעיר פרוזה וחוזר לשם בלילה וחוזר ובא למחרת בבוקר"⁴.

¹ ספר שערי זבולון, חובר ע"י רבי זבולון שוב, בשנת תשמ"ט.

² רש"י דבליצקי, ירושלים הרים סביב לה, בני ברק תשמ"ט, עמ' 9 כותב: "למעשה מצאנו לו אך חבר אחד והוא הגאון ר' משה נחמיה כהניו מחאסלאוויץ זצ"ל בתורה מציון משנת תרמ"ז, ולא נהוג עלמא כוותיהו".

³ עיר הקדש והמקדש, ח"ג ירושלים תשכ"ט, פרק כז.

⁴ רש"י דבליצקי, שם. וראה דברי ר"מ טוקצינסקי בספרו הנ"ל שם עמ' תכז, שכתב להדיא שהנהיג לכתחילה שהמברך הוא פרוז, ואין צורך להגיע לכך "שאין אחד מבני המקום גופא מעיז לברך".

רש"י זיין בדברי בקורתו על הלוח תמה וכתב: "יש להתפלא על המחבר: כל שנה ושנה הוא חוזר ומפרסם דעתו זו בלוחותיו, בשעה שהוא רואה ויודע שלמעשה נוהגים אחרת. כל ירושלים החדשה קוראת בט"ו".⁵

מחבר נוסף התמה על דעת הרב טוקצינסקי, מחדד את תמיהתו באמצעות משל:
...במחילת כבוד תורתו אינני מבין את דבריו בענין סוף מהלך מיל מחומת ירושלים, דלפי דבריו נגמר המיל באמצעו של רח' גשר החיים וכי רח' זה חוצה בין סמוך לירושלים לבין רחוק מירושלים, זאת אומרת שהבתים העומדים במזרחו של רח' זה הם סמוכים לירושלים והבתים העומדים במערבו של רח' זה הם רחוקים מירושלים. ובכן ברח' זה ביום י"ד אדר קרה מעשה כעלעלם, יהודי היושב במס' 9 ברח' זה קרה שביל י"ד אדר לקח את המגילה ללכת לבית הכנסת "זכרון בתייה" במס' 12 במערבו של רח' זה בכך הוא צריך לשמוע את המגילה בליל י"ד, אמנם בבואו לבית הכנסת הנ"ל לעגו ממנו כל המתפללים באמרם אליו הלא פורים היום בליל מחרת ולא בלילה הזה, כמובן שזה היהודי הטמין את המגילה התפלל ערבית כרגיל מבלי הזכרת "על הנסים", זה היהודי חזר לביתו לאכול ארוחת ערב כרגיל, באמצע ברכת המזון שמעה אשתו שאינו מזכיר על הנסים צעקה עליו על שאינו מזכיר על הנסים הלא פורים היום הזכיר על הנסים והחליט שהיום פורים, בבקר הלך לבית הכנסת הנ"ל ומגילה בידו בכדי לשמוע את קריאת המגילה, והנה המקרה של אתמול בלילה חזר גם היום והפעם נזפו בו קשות היתכן שיהודי יתבסס לפני תפלת שחרית, וזה היהודי הטמין את המגילה התפלל שחרית בלי הזכרת על הנסים וחזר לביתו לאכול ארוחת בקר כרגיל, אחרי הארוחה אמר לאשתו שהוא הולך לעבודתו, אשתו שמעה זאת צעקה והזעיקה את השכנים בקול גדול ראו בעלי נהיה עבריינים אינו שומר את מצוותיו של יום הפורים, בכך זה האומלל נפשו בשאלתו שיורו לו מה לעשות שיינצל מהלעג של חבריו ומצעקותיה של אשתו, זה סיפור חלמאי שקרה ביום י"ד אדר ברח' גשר החיים בירושלים.⁶

על ההכרעה בשכונת גבעת שאול, מספר הרב שלמה זלמן זוננפלד בספרו על תולדות זקנו רבי יוסף חיים זוננפלד, תחת הכותרת "דייקן בלשון רבו":

כאשר נתעורר ענין קריאת המגילה בשכונות החדשות אשר בפרברי ירושלים, והרב מיכל טוקצינסקי הנהיג קריאת המגילה ב"י"ד ובט"ו בשכונת "עץ חיים", וטען שכן יש לנהוג גם בבית היתומים דיסקין, ב"י"ד בברכה ובט"ו בלא ברכה.
טען כנגדו הגרא"י קוק ואמר: הלא רוצים אנחנו להרחיב את גבולותיה של ירושלים בבחינת "פרזות תשב ירושלים", ואתה בא לצמצמה.⁷
פנו למורנו ושאלו לדעתו, והוא השיב:
"יודע אני כי מורי ורבי הרב מברסק רכש את המגרש שעליו עומד בית היתומים,

⁵ רש"י זיין, סופרים וספרים, ח"א תל אביב תשי"ט, עמ' 359.

⁶ רא"ב קעפעטש, חומות ירושלים, ירושלים תשמ"ט, עמ' י-יא. (על משל זה, העיר רבי שלמה זלמן אויערבאך: "עלות השחר קובע ולא כל רגע" - שם בספר עמ' ל).

⁷ הרב אברהם משה קצנלנבוגן (המצוטט להלן) העיר, כי זקנו הרב רפאל קצנלנבוגן שהיה עד לשיחה זו עם הרב קוק, דייק וציין כי הרב קוק אמר "תפקידנו להרחיב את ירושלים ולא לצמצמה" (ולא "רוצים אנחנו להרחיב" וכו').

והוא כתב אז ופירסם שהוא רכש **מגרש בירושלים** עבור בית היתומים⁸, ואם אתם קורין את המגילה בבית היתומים בי"ד, נמצאתם אומרים ששם לא ירושלים, והרי רבינו דייקן בדבריו היה, ומזה אנו מסקינן להלכה, לקרוא רק בט"ו ולא בי"ד⁹. משמועה זו למדים אנו, כי לכשנדייק בלשון המהרי"ל דיסקין, נמצא כי הורה בבירור כי שכונת גבעת שאול - בכלל ירושלים היא.

שמועה זו התפרסמה ואף נתקבלה להלכה, הרב אבגד'ר נבנצאל רבה של ירושלים העתיקה השיב כסמך לשאלה שנשאל:

...שאר ירושלים... מה שקורין בה מגילה בט"ו, הוא מפני שהכל נמשך אחר העיר העתיקה, כי בתים שמחברים. כשבנו את "בית היתומים דיסקין" ואז עוד לא היו בתים שיחברו לשאר העיר, נשאל מרן רבי יוסף חיים זוננפלד זצ"ל על זמן קריאת המגילה שם, והשיב שהיות וכשהמהרי"ל דיסקין אסף כסף לבנות בית יתומים, הוא אמר שהוא אוסף כסף בשביל בית יתומים "בירושלים" אז זה ירושלים...¹⁰

אלא שדא עקא!

הרב נפתלי צבי פרוש-גליקמן, מספר בזכרונותיו על תולדות בית היתומים דיסקין: בית היתומים דיסקין נוסד בשנת תר"מ על ידי מרן הגאון קוה"ק רבי יהושע ליב דיסקין זצוק"ל גאב"ד בריסק... ראשיתו של המוסד באחת החצרות של הרובע היהודי בעיר העתיקה, רק בשנת תרנ"ד, רכש עבורו הגאון מבריסק זצוק"ל בית מיוחד... לאחר פטירתו של מרן הגאון זצוק"ל עלה לירושלים, בנו יחידו הגאון רבי יצחק ירוחם דיסקין זצ"ל שפרש חסותו על מוסד מיוחד במינו זה... בשנת תרפ"ד זכיתי להתמנות להיות גבאי וחבר ההנהלה של בית היתומים... כאשר עלתה על הפרק שאלת רכישת אדמה לבנין בית היתומים, הוזמנתי על ידי הגר"י דיסקין לבדוק את ההצעות השונות ולחוות את דעתי... לאחר מכן הוצעו שני מגרשים אחרים, האחד המקום שעליו בנוי היום לתפארת הבנין הגדול של בית יתומים דיסקין... המנהלים העדיפו את המקום הראשון...¹¹

היכן היה ה"בית המיוחד" ש"רכש עבורו הגאון מבריסק זצוק"ל" - לא נתפרש כאן, אך כמובן לא היה זה בשכונת גבעת שאול - שנוסדה רק בשנת תר"ע¹². ומעניין לציין אל דברי ההיסטוריון וחוקר בתי ירושלים ושכונותיה, שבתי זכריה, אודות בית הספר תחכמוני:

מוסד מפורסם זה התקיים בשכונה [-מקור ברוך] עשרות שנים. בית הספר הגיע אל השכונה בשנת תרפ"ט (1929)... מלכתחילה נבנו בנייניו של בית הספר עבור בית היתומים דיסקין, אך משום מה לא עבר בית היתומים למקום, ובזמן מלחמת העולם

⁸ לא ידוע על מכתב כזה כיום!

⁹ רש"י זוננפלד, האיש על החומה, ח"א ירושלים תשל"ה, עמ' 214-215.

¹⁰ ר"א נבנצאל, סבו ציון, ירושלים, עמ' פא.

¹¹ רנ"צ פרוש-גליקמן, (רמ"ע דרוק עורך), שלשה דורות בירושלים, ירושלים תשל"ח, עמ' 172-173.

¹² י" שפירא, ירושלים מחוץ לחומה, ירושלים תש"ח, עמ' 139.

הראשונה שימש הבניין כקסטין לצבא התורכי. לאחר מכן שימש המקום לתעשיות

שונות... היום שוכן בו תלמוד תורה המסורה...¹³

את מקורותיו - אין ש' זכריה מציין, אך מבין השיטין ניתן לשער כי בניית בנין זה בעבור בית היתומים - אמנם היתה לפני מלחמת העולם הראשונה, אבל לאחר פטירת הרי"ל דיסקין (שנפטר בשנת תרנ"ח).

על אחת כמה וכמה שרכישת המגרש בגבעת שאול - נעשתה שנים רבות לאחר מכן - וכאמור בעדותו וזכרונותיו של רנ"צ פרוש-גליקמן - **לאחר שנת תרפ"ד**.

המעשה ביסודו - היה היה, אלא שכדרך של שמועות, השתנה בהורקה מכלי אל כלי. ואם אמנם רבי יוסף חיים זוננפלד, "דייקן בלשון רבו" היה, אך מעבירי השמועה לא דייקו בלשון סיפורם. כך מספר הרב אברהם משה קצנלנבוגן בשם זקנו בעל המעשה:

במרומי השכונה "גבעת שאול" בדרך העולה לירושלים, נבנה מוסד בית היתומים דיסקין, שהגה ויסד הגאון מבריסק רבינו יהושע לייב זצ"ל, ואת הבנין הקים בנו הגאון רבי יצחק ירוחם זצ"ל.

המוסד השתקם שם בר"ח ניסן תרפ"ז, ובאותה תקופה, היתה גבעת שאול, שכונה שוממה, זרועה בתים בודדים, ומובן שעד החומות של העיר העתיקה, לא היה רצף של ישוב.

לשנה הבאה (תרפ"ח) כשבירכו חודש אדר, התעוררה השאלה, כיצד ינהגו בקריאת המגילה, המתגוררים בבית היתומים.

הפוסקים היו חלוקים בדעותיהם, חלקם סבר שיש לקרוא את המגילה ביום י"ד מאחר והעיר העתיקה אינה נראית, והמקום לא סמוך, אחרים אמרו שמחמת הספק צריכים לקרוא גם בי"ד וגם בט"ו.

בין החולקים ניצב זקני מורי ורבי הגאון רבי רפאל זצ"ל שסבר כי חייבים לקרוא אך ורק ביום ט"ו, כפי שקוראים בירושלים עיה"ק.

פסק ההלכה על מוסד דיסקין הדריך את מנוחתם של כמה מחכמי ירושלים, ולכשנתוועדו בצוותא הוחלט לשאול את פי הגאון רבי יוסף חיים זוננפלד זצ"ל.

וכך סיפר זקני מו"ר הגאון זצ"ל: כששטחתי את הענין לפני רבי יוסף חיים זצ"ל סיפר לי, כי ידוע לו שהגאון רבי יהושע לייב זצ"ל, יסד את המוסד שלו בירושלים דוקא, ולא במקום אחר, ואם נקבע שאת המגילה קוראים בי"ד ולא כמו בירושלים, בט"ו, נאלץ להקים בית חדש למוסד דיסקין במקום שקוראים בו בט"ו. ומאז קוראים שם בט"ו.¹⁴

לכשנדייק בלשון עדות בעל המעשה זה נמצאנו למדים, כי לא הוראה של מהרי"ל דיסקין היתה כאן, אלא הוראה של רבי יוסף חיים זוננפלד - שהוסיף בשנינות: על פי הוראתו של מהרי"ל דיסקין, מוסד בית היתומים צריך לשכון בירושלים דוקא, ואם **אנחנו** נסיק שגבעת שאול אינה ירושלים, עלינו להעביר את המוסד למקום אחר - מקום בו **אנו** סבורים שהוא ירושלים.

¹³ ש' זכריה, ירושלים של מטה, ירושלים תשס"ג, עמ' 311.

¹⁴ רמיי"ל דיסקין, אהלים - מגילה (עורך: רא"מ קצנלנבוגן), ירושלים תשנ"ג, עמ' תמט.

ויש להעיר הערה יסודית בכל השמועות הללו. לשם מה צריכים היו להזדקק לשמועות בשם מהרי"ל דיסקין, בעוד דעתו כתובה וידועה היתה באותם הימים, בספרו שו"ת מהרי"ל דיסקין שנדפס כט"ו שנים קודם לכן (בשנת תרע"א), ובה פסק וקבע להלכה ולמעשה: "ולענין סמוך לא משכחת לה כלל, **דכל שאין שיעור מיל פנוי בינתים חשיבא סמוך**"¹⁵.

ובין העיר העתיקה עד לבנין בית היתומים דיסקין לא היה שיעור מיל פנוי בינתים. וממילא לפי דעתו של מהרי"ל דיסקין, ודאי שפורים בגבעת שאול הוא בט"ו.

אלא כאמור, רבי יוסף חיים זוננפלד לא נחית לפרש את דעתו של מהרי"ל דיסקין, אלא הורה את ההלכה הפשוטה והברורה שהיתה נחלת כל הפוסקים אז (כנזכר לעיל, פרט לרימ"ט), וכל איזכורו של המהרי"ל דיסקין היתה על דרך החידוד.

פ"ל הופמן silhof@neto.bezeqint.net

¹⁵ שו"ת מהרי"ל דיסקין, קונטרס אחרון סי' ג אות קג. (וראה עוד בדברי תלמידו רצ"מ שפירא, ציץ הקדש, ח"א סי' נב).